

ЗМІСТ

Передмова	7
Розділ 1	
«СЛОВО, МОЯ ТИ ЄДИНАЯ ЗБРОЄ...»: УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ЗМІНЮЄ ТАКТИКУ	15
ОУН і її спадкоємці	15
Наддніпрянський десант Левка Лук'яненка	25
Прапороносці	28
Розділ 2	
ШІСТДЕСЯТНИКИ: ВІД НЕЗГОДИ ДО ОПОРУ	33
Квіти на згарищі	33
Соловки під Києвом	38
Львівський пролісок	41
Хмари збираються	45
«Всі, хто проти диктатури, встаньте!»: від незгоди до опору	48
Інформаційна бомба самвидаву: праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»	55

Шила в мішку не сховаєш: судові процеси 1966 року	65
Боротьба за Шевченка	75
«Український вісник»	81
Арешти 1972 року	90
Розділ 3	
ЗАҐРАТОВАНЕ ЖИТТЯ	111
Дорога до табору	111
За колючим дротом	130
Лікування інакодумства	153
Розділ 4	
ВЕЛИКА ЗОНА: ЖИТТЯ ДИСИДЕНТІВ І ЇХНІХ РОДИН НА ВОЛІ	172
Кочегари з вищою освітою	172
Малесенька щопта	182
По той бік ґрат	208
Розділ 5	
З ВІДКРИТИМ ЗАБОРОЛОМ: УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА	225
Розділ 6	
ПО ТОЙ БІК ЗАЛІЗНОЇ ЗАВІСИ	250
Післямова	270
Використана література і джерела	275
Перелік скорочень	286

ПЕРЕДМОВА

Ця книжка — про період українського визвольного руху, який тривав від середини 1950-х до другої половини 1980-х. Так-так, це той самий період, який у багатьох українців асоціюється з будівництвом хрущовок і панельок, смачним пломбіром і ковбасою по два двадцять. Ну і, звісно ж, з численними промисловими проектами — від гідроелектростанцій на Дніпрі до сумнозвісної Чорнобильської АЕС. Здавалося б, де тут місце якомусь руху опору?

Але він існував. Його учасників часто називають дисидентами (від латинського слова *dissidens* — незгодний). Вони це слово не любили, адже воно об'єднувало велике коло людей, налаштованих проти радянської влади. Серед них були й відверті противники радянського режиму, які боролися за створення незалежних держав (наприклад, України, Литви, Латвії, Естонії, держав Закавказзя), і ті, хто прагнув «покращити» радянську систему, викриваючи її недоліки. Але радянські органи держбезпеки не терпіли інакодумства, тож лояльні громадяни після знайомства з ними перетворювалися на запеклих противників влади або кидали громадську діяльність. Відрізнялися дисиденти й за поглядами. Для росіян, які почувалися в СРСР панівною нацією, не існувало національної дискримінації:

їм хотілося лише демократизувати радянський лад. Інші ж народи потерпали не лише від беззаконня, а й від спроб асиміляції, нав'язування російської мови й культури. Не краще почувалися й представники релігійних конфесій, частина з яких мусила вести свою діяльність у підпіллі (як наприклад, греко-католики). Тому й мотиви у переслідуваних радянським режимом за інакодумство були різні.

Українські дисиденти продовжили боротьбу за незалежність України, що з перервами тривала від початку ХХ століття, долучившись до справи, за яку боролися кілька поколінь: вояки Армії Української Народної Республіки та Української галицької армії; українські націоналісти в лавах ОУН та УПА, а також повстанці під проводом Тараса Бульби-Боровця на Волині; різні покоління української еміграції до і після Другої світової війни. Одні прийшли до ідеї незалежності відразу, підхопивши естафету ОУН, як, наприклад, Український національний фронт, або як Левко Лук'яненко, дізнавшись про боротьбу за українську державність на початку ХХ століття. Інші, як-от представники руху шістдесятників (В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус), йшли до цієї думки поступово, побачивши, що радянське законодавство проголошувало Україну суверенною державою лише на папері, а вільний розвиток української мови й культури, а отже, і повноцінне існування українців як нації в СРСР неможливі. Цих відчайдушів було небагато, але їхній рух охоплював різні регіони України. Брати Михайло та Богдан Горині з Львівщини, Юрій Бадзьо — із Закарпаття, Іван Дзюба й Олекса Тихий — з Донеччини, Микола Руденко, Іван і Надія Світличні — з Луганщини, Святослав Караванський і Ніна Строката — з Одеси, Валерій Марченко — з Києва. Їм була небайдужою доля власного народу, хоч би де вони мешкали. Як, власне, і нинішньому поколінню українців.

Пересічні радянські громадяни мало знали про цю боротьбу — звідси й назва книжки, яку ви тримаєте в руках. Чому так сталося? По-перше, цих людей було небагато. Список репресованих за політичними мотивами у 1953–1988 роках, складений Харківською правозахисною групою на початку 2000-х, містив близько 3000 прізвищ [28, с. 9–10]. Діяли вони здебільшого ненасильницькими методами: виготовляли й поширювали твори з критикою радянського ладу, писали звернення до радянських органів влади й міжнародних інстанцій. По-друге, через жорсткий контроль радянської влади над ЗМІ. Дізнатися більш-менш об'єктивну інформацію про дисидентів пересічні громадяни могли хіба що з передач західних радіостанцій, які нещадно глушилися, а офіційна пропаганда представляла їх як купку невдоволених радянським ладом маргіналів. Але насправді влада боялася цього опору. Їй протистояли люди, здатні до самоорганізації, які мали власну, а не нав'язану згори думку й зберігали внутрішню свободу. Вони не влаштували замахів на радянських лідерів, не підривали будівель КГБ^{*} чи Кремль. Їхньою зброєю було слово, яке крок за кроком руйнувало репутацію Радянського Союзу в очах західної громадськості й власних громадян. Ті, хто слухав або читав твори дисидентів, дедалі більше упевнювалися в лицемірстві й подвійних стандартах радянської влади, яка намагалася переконати весь світ, що буде найсправедливіше

* Комітет державної безпеки (або рос. Комитет государственной безопасности) — радянська спецслужба, одним із завдань якої була боротьба з інакодумством і противниками радянської влади. У книжці вживаються обидві аббревіатури (як від російської назви (КГБ), так і від української — КДБ), а також третя — КГБ (трапляється в діаспорних виданнях). Автор дотримується варіанта КГБ, а інші два присутні в цитатах і літературі.

суспільство на планеті. Вони вели інформаційну війну тоді, коли ще мало хто вживав цей термін.

Сьогодні про дисидентів багато інформації в загальному доступі. Це їхні спогади та інтерв'ю, збірки опублікованих і оцифрованих документів з архівів радянських спецслужб (серед яких варто відзначити знамениту «Справу Василя Стуса», упорядковану Вахтангом Кіпіані, та Електронний архів українського визвольного руху), а також дослідження діяльності окремих дисидентів і руху загалом. Є й архівні відео на YouTube з їхніми виступами в різні роки. Немає одного: науково-популярної літератури для широкої аудиторії, яка розповідала б про тих, хто боровся проти безправ'я українців як нації та прагнув незалежності України. Книжка і є спробою заповнити цю прогалину, спростувати припущення, що незалежність впала нам з неба.

Уперше про дисидентський рух я почув, мабуть, у 5-му класі, коли мені до рук потрапив пробний шкільний підручник з історії України, де був і абзац про Василя Стуса. Його віршів я тоді не читав, але навіть та коротка розповідь про його долю не лишила мене байдужим.

З того підручника в м'якій синій обкладинці розпочалося моє зацікавлення історією, яке пізніше привело мене на природничо-географічний факультет Мелітопольського педуніверситету: там саме почали готувати викладачів історії. Я багато читав про різні історичні події, але ХХ століття цікавило мене найбільше. В університетському підручнику з історії України теж йшлося про дисидентів — зокрема, про суд над Стусом, де один зі свідків вважав доказом його «антирадянськості» те, що поет завжди розмовляв українською. Мабуть, саме звідти я дізнався про